

Evaluatie Own Your Stembureau 2023

Juliet van Viersen & Christine Bleijenberg
Lectoraat Public Governance
2023

DE HAAGSE
HOGESCHOOL

Inhoud

Samenvatting	4
1. Aanleiding & Doel van het Onderzoek	5
2. Theoretisch Perspectief	7
3. Hoe is het onderzoek uitgevoerd?	8
4. Resultaten.....	10
5. Wat kunnen we leren van Own Your Stembureau?	14
Literatuurlijst	16
Bijlage 1: Vragenlijst exit gesprekken.....	17
Bijlage 2: Vragenlijst diepte-interviews	18
Bijlage 3: Overige uitkomsten.....	20

Samenvatting

Het project 'Own Your Stembureau' is een initiatief van Bureau Verkiezingen in reactie op zorgen over de lage opkomst onder jongeren bij verkiezingen. Het project heeft als doel om jongeren te betrekken bij het stemproces en de verkiezingen, in het brede kader van leren van ervaringen over opkomst-verhogende maatregelen. In het project bereidt een groep jongeren zich voor op het inrichten en bemensen van een stembureau, waarbij zij deels eigenaarschap krijgen over het stembureau. Het resultaat is dat op de verkiezingsdag van 15 maart 2023 drie stembureaus zijn gerund door jongeren en hun begeleiders. Het gaat om stembureaus in Theater de Vaillant, het Roemer Visscher College en Cultuurpodium PiP.

In dit rapport leest u de bevindingen van het onderzoek naar 'Own Your Stembureau' een interventie bedoeld om de betrokkenheid van jongeren bij de politiek te vergroten. Het onderzoek heeft twee doelstellingen: 1) inzicht geven in de resultaten van het project; vergroten van betrokkenheid van jongeren bij het stemproces en verkiezingen en 2) bijdragen aan het leren over het vergroten van de betrokkenheid en de opkomst van jongeren bij verkiezingen.

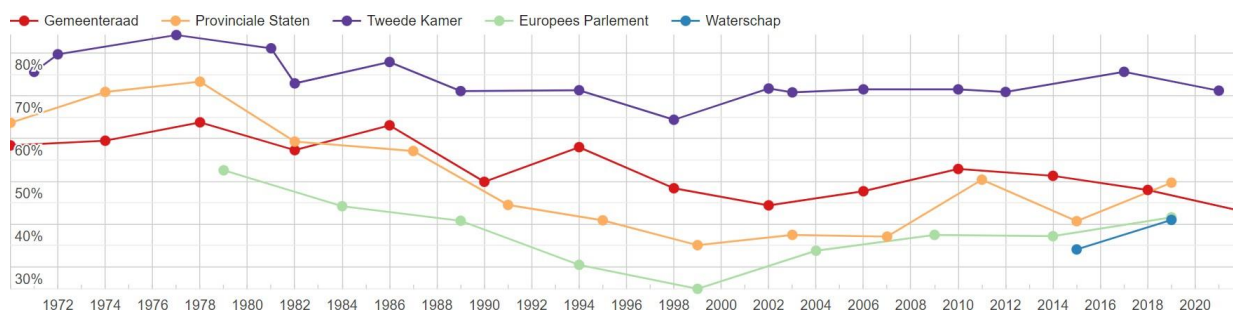
Dataverzameling heeft plaatsgevonden via een aantal methoden: ervaringen van stemmende jongeren zijn onderzocht door het afnemen van exit-interviews op de verkiezingsdag. Inzicht in de ervaringen van deelnemende jongeren is verkregen door het afnemen van diepte-interviews en het bijwonen van evaluatiegesprekken. Ten slotte zijn evaluatiegesprekken van de organisatie bijgewoond. Vanwege de aard en omvang van de dataverzameling, zijn de resultaten bruikbaar om van te leren, maar is voorzichtigheid geboden met het trekken van al te stellige conclusies.

Deelname aan het project heeft voor de jongeren een positief effect gehad op hun betrokkenheid bij het stemmen en de verkiezingen. Door inzicht in hoe het stemproces werkt, kregen zij er meer vertrouwen in dat hun stem goed terecht komt. De intentie om te gaan stemmen is hierdoor bij een aantal van hen toegenomen. Het eigenaarschap en de invloed die jongeren hebben gehad op het inrichten van het stembureau, bleek hierin een belangrijke factor.

De inzichten uit het onderzoek geven reden om het project voort te zetten bij volgende verkiezingen. We kunnen met enige voorzichtigheid zeggen dat het inrichten en bemensen van een stembureau een positief effect heeft gehad op de betrokkenheid van de deelnemende jongeren bij stemproces en verkiezingen. Het project is daarmee een mooie eerste ervaring in het brede kader van opkomst verhogende maatregelen, met potentie om door te ontwikkelen in de toekomst.

1. Aanleiding & Doel van het Onderzoek

De opkomst bij gemeenteraadsverkiezingen is structureel lager dan bij de Tweede Kamerverkiezingen. Bovendien is er sinds het midden van de jaren 1990 al sprake van een geleidelijke daling (Schmeets, 2017; Vollaard et al., 2022). In grote steden zoals Den Haag was dit het laagst van Nederland. In Den Haag was de opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022 gemiddeld 43% (zie figuur 1, Bron: AlleCijfers.nl, 2022).

Figuur 1: Opkomst bij de verkiezingen in de Gemeente Den Haag (Bron: AlleCijfers.nl, 2022).

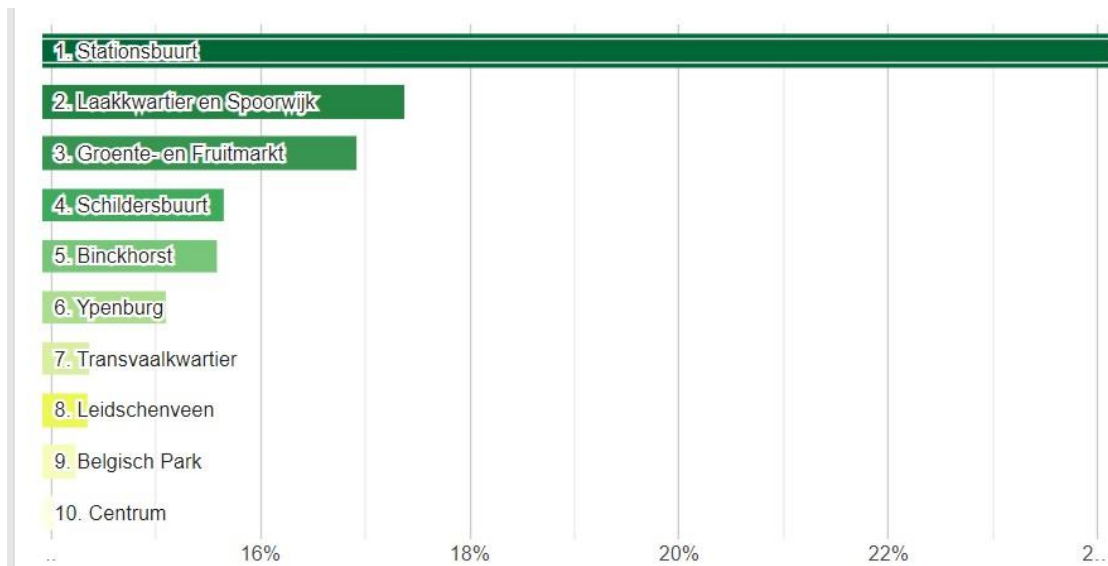
De gemiddelde opkomst onder jongeren in Nederland ligt nog wat lager: slechts 36% van de jongeren onder de 25 jaar heeft gestemd bij de gemeenteraadsverkiezingen. Tevens is er sprake van een opleidingskloof, deze is onder jongeren groter dan onder oudere kiezers. Terwijl 42% van de jongeren met een theoretische opleiding een stem uitbracht, stemde slechts 24% van de jongeren met een VMBO-diploma (Vollaard et al., 2022). Er zijn geen exacte cijfers bekend over jongeren in Den Haag, maar omdat 9,5% inwoners tussen de 18 en 25 jaar is, is dit een belangrijke groep kiezers (CBS, 2022).

In recent onderzoek naar de motieven van niet-stemmers in Den Haag werd aan jongeren gevraagd waarom zij geen interesse hebben in de politiek en waarom zij niet stemmen. Jongeren gaven aan weinig vertrouwen te hebben in de politiek en dat er geen partijen zijn die aansluiten bij belangen van jongeren (Baetens et al., 2023).

Gemeenteraadsleden in Den Haag maken zich zorgen over de opkomst jongeren in Den Haag en riepen kort na de gemeenteraadsverkiezingen het stadsbestuur op om hierover met jongerenorganisaties in gesprek te gaan. Een van de raadvragen die werd gesteld richtte zich op het vergroten van de betrokkenheid van jongeren bij de politiek: “Ook is de opkomst bij 18- tot 24-jarigen opvallend laag. Is het college bereid om met jongerenorganisaties (zoals de Jongerenambassadeurs, Inside Out, FunX en het Stagehuis Schilderswijk) te praten om te kijken of het mogelijk is projecten op te zetten en/of in bestaande projecten te verwerken om jongeren (beter) te informeren over en (meer) betrokken te laten zijn bij de gemeenteraad en -politiek?” (RIS 312016).

In het kader van de zorgen over opkomst onder jongeren wilde Bureau Verkiezingen (Gemeente Den Haag) ervaring opdoen met opkomst-verhogende maatregelen. Zo is het initiatief ontstaan voor het project ‘Own Your Stembureau’. Het doel van dit project is het betrekken van jongeren bij het stemproces en de politiek, door hen een stembureau te laten runnen en deels eigenaarschap te geven: “Het doel van Own Your Stembureau is het betrekken van jongeren bij het stemproces door hen deels eigenaarschap te geven over het stembureau in hun wijk of op een plek die dicht bij hun belevingswereld ligt. Door de jongeren in de voorfase te betrekken bij de organisatie van de verkiezingen op het stembureau, en (waar mogelijk binnen de bestaande kaders) ruimte te bieden aan creativiteit om het stembureau eigen te maken, kan een beter begrip van het stemproces worden bereikt, alsmede een bereik onder een doelgroep waar de opkomst over het algemeen laag ligt. Met de pilot kunnen waardevolle ervaringen worden opgedaan in het bredere kader van opkomst-verhogende maatregelen dat voor Den Haag van belang is.” (Plan van Aanpak, 2023).

Het oorspronkelijke idee was om jongeren de stembussen te laten aankleden. In overleg met Bureau Graswortel, dat de uitvoering van het project ter hand nam, en andere betrokkenen bleek dit niet het middel om de betrokkenheid van jongeren te vergroten bij het stemmen en de politiek. Daarom is gekozen voor een andere aanpak, namelijk om jongeren niet alleen een stembureau te laten aankleden, maar hen een heel stembureau te laten runnen.

Figuur 2: percentage jongeren (15-25 jaar) per wijk in 2022 (Bron: Allecijfers.nl).

Het resultaat is dat op 15 maart drie stembureaus werden gerund door jongeren en hun begeleiders. Het gaat om stembureaus op drie locaties in Den Haag: Theater de Vaillant in de Schilderswijk; het Roemer Visscher College in Moerwijk, en Cultuurpodium PiP in Laakkwartier Den Haag. Twee van deze locaties staan in de top 5 van wijken waar de meeste jongeren wonen (zie figuur 2). De jongeren die hebben deelgenomen aan het project en de stembureaus hebben gerund, behoren voor een groot deel tot de doelgroep jongeren die hierboven is beschreven.

Doelstellingen onderzoek

Bureau Verkiezingen en de projectleider (Bureau Graswortel) wilden deze interventie evalueren. Om dit te kunnen doen, is het lectoraat Public Governance van De Haagse Hogeschool gevraagd om onderzoek te doen. Dit onderzoeksproject is onderdeel van de meerjarige gezamenlijke onderzoeksagenda participatie van de DPZ en GUTs.

De evaluatie beoogt: 1) inzicht te geven in de resultaten (betrokkenheid van jongeren bij het stemproces en de politiek) van het project, en 2) bij te dragen aan het leren over het vergroten van de betrokkenheid bij en de opkomst van jongeren bij verkiezingen.

2. Theoretisch Perspectief

Dit hoofdstuk geeft een beknopte beschrijving van de theoretische benadering waar in het onderzoek gebruik van gemaakt is. We kijken binnen het onderzoek naar twee aspecten: de effecten op jongeren die deelnemen aan het project (betrokkenheid bij de politiek en bereidheid om te stemmen), en de motieven voor politieke participatie (zowel voor de jongeren als de stemmers).

Persoonlijk contact

Het benaderen van mensen door *persoonlijk contact* via het sociale netwerk, wordt in de literatuur beschreven als één van de meer succesvollere methodes die zorgen voor meer politieke betrokkenheid (Bond et al., 2012; Gerber & Green, 2017; Van Ostaaijen et al., 2016). Door het versterken en ondersteunen van lokale netwerken en sleutelfiguren kan de betrokkenheid van specifieke groepen bewoners zoals jongeren vergroot worden (Baetens et al., 2023). Dit gaan we onderzoeken onder de jongeren die hebben gestemd bij de drie stembureaus.

Pyschological ownership

Pyschological ownership beschrijft het hebben van het gevoel van eigenaarschap over iets, zonder dat je dit formeel echt hoeft te hebben (Pierce & Dirks, 2001). Inhoudelijke verdieping, invloed en een eigen investering (in tijd of geld) draagt bij aan gevoel van eigenaarschap. Binnen dit onderzoek kijken we naar een verandering in kennis en houding als effect van deelname aan het project. Het gaat hierbij niet over een positieve houding t.o.v. de politiek, maar over meer betrokkenheid bij de politiek en de bereidheid om te stemmen. Dit gaan we onderzoeken aan de hand van de ervaringen van de deelnemende jongeren.

3. Hoe is het onderzoek uitgevoerd?

Aansluitend bij de doelstellingen van het onderzoek zijn middels verschillende methoden data verzameld om de interventie te evalueren.

Opzet en verloop

Door middel van deskresearch en evaluatiegesprekken met de organisatie, is inzicht verkregen in de opzet en uitvoering van het project.

Ervaringen stembureaus jongeren

Onder jongeren die hebben gestemd bij de stembureaus zijn exit-vragenlijsten (straatinterviews) afgenomen (zie bijlage 1). Dit is gedaan om hun ervaringen met het stembureau in beeld te brengen en om te zien hoe de persoonlijk contact benadering heeft gewerkt. Op de dag van de Provinciale Statenverkiezingen, woensdag 15 maart 2023, zijn onderzoekers aanwezig geweest bij twee stemlocaties om de interviews af te nemen; Theater de Vaillant in de Schilderswijk en Het Roemer Visscher College in Moerwijk van 14:00 – 21:00. Per locatie waren steeds twee onderzoekers aanwezig (mix van onderzoekers, studenten en student-assistenten) in drie shifts van twee uur. Bij de Vaillant vormden twee jongeren van het Stagehuis ook onderdeel van het team onderzoekers. Alle jongeren die hun stem uitbrachten op de locatie in de betreffende periode zijn gevraagd om mee te doen aan het onderzoek. Vrijwel alle jongeren die zijn gevraagd, wilden deelnemen.

Ervaringen deelnemende jongeren

De ervaringen van jongeren die de stembureaus hebben gerund zijn op twee manieren in kaart gebracht; door middel van een evaluatiegesprek en door diepte-interviews.

Evaluatiegesprek

Na afloop van de verkiezingsdag wilde de organisatie de ervaringen van deelnemende jongeren evalueren. Hiervoor zijn evaluatiegesprekken ingepland. Het evaluatiegesprek heeft echter alleen bij locatie Schilderswijk plaatsgevonden. De andere locaties hebben geen evaluatiegesprek met de jongeren gevoerd. Een onderzoeker heeft het evaluatiegesprek van locatie Schilderswijk bijgewoond. Het gesprek vond plaats op 22 maart 2023, op een locatie nabij het Stagehuis (de organisatie waar de jongeren werkzaam zijn of stage lopen), en duurde +/- twee uur. Bij dit gesprek waren de projectleider, de coördinator van het stembureau en vier deelnemende jongeren aanwezig.

Diepte-interviews

Om meer inzicht te krijgen in de ervaringen van jongeren met hun deelname aan het project, zijn interviews afgenomen waarin dieper is ingegaan op hun ervaringen met het project (zie bijlage 2). De interviews zijn afgenomen door studenten van De Haagse Hogeschool. Zij hebben de vragen over de evaluatie van 'Own Your Stembureau' gecombineerd met vragen voor hun eigen onderzoeksproject over niet-stemmers. In totaal zijn vier jongeren van locatie Schilderswijk geïnterviewd. De interviews vonden plaats op woensdag 17 mei 2023 bij het Stagehuis. Door omstandigheden (o.a. beschikbare tijd en de indeling van de locatie) zijn de jongeren tegelijkertijd in dezelfde ruimte geïnterviewd, wel hebben zij allen individueel de interviewvragen beantwoord. Het interview duurde 50 minuten in totaal. De deelnemende jongeren van locatie Moerwijk zijn niet geïnterviewd¹.

Evaluatie organisatie

Om het project met de organisatie te evalueren zijn twee evaluatiegesprekken gevoerd. Hierbij waren steeds een of enkele onderzoekers aanwezig. Het eerste evaluatiegesprek vond fysiek plaats bij de Gemeente Den Haag op 12 mei, met de projectleider en Bureau Verkiezingen, Het tweede evaluatiegesprek vond online via Teams plaats op 26 mei, met de coördinatoren van de locaties Moerwijk en Schilderswijk.

---

¹De jongeren van locatie Moerwijk hebben we niet kunnen interviewen voor het onderzoek, het is niet gelukt contact te krijgen met deze jongeren voor het inplannen van de interviews.

Beperkingen van het onderzoek

Dit onderzoek was van beperkte omvang. Het onderzoek is uitgevoerd binnen twee van de drie stemlocaties, locatie PiP in Laakkwartier is niet onderzocht². Op de dag van de verkiezingen zijn er bij +/- 30 stemmende jongeren exit-interviews afgenomen. De ervaringen van deelnemende jongeren is bij een van de drie locaties onderzocht. Al met al was er een beperkt aantal respondenten, wat gevolgen heeft voor zowel de kwantitatieve als de kwalitatieve analyse. Dit betekent dat voorzichtigheid geboden is; op basis van het onderzoek kunnen geen al te stellige conclusies worden getrokken. Resultaten van het onderzoek zijn bedoeld als onderdeel van het leerproces van de pilot/interventie.

---

² Op verzoek van de projectleider is de locatie PiP niet meegenomen in het onderzoek omdat dit traject sterk afweek van de andere twee locaties.

4. Resultaten

In dit hoofdstuk worden de resultaten van het onderzoek toegelicht. Eerst zullen we de opzet en het verloop van het project kort beschrijven. Vervolgens zullen we ingaan op de ervaringen van jongeren die hebben gestemd en de ervaringen van deelnemende jongeren. Ten slotte bespreken we de evaluatie van de organisatie van het project.

4.1 Opzet en verloop

In dit project heeft een groep jongeren zich voorbereid op het inrichten en runnen van een stembureau. Het resultaat was dat op 15 maart 2023 - de verkiezingsdag voor de Provinciale Staten - drie stembureaus in drie verschillende wijken zijn gerund door jongeren en hun begeleiders. Het gaat om stembureaus in Theater de Vaillant in de Schilderswijk, het Roemer Visscher College in Moerwijk en Cultuurpodium PiP in het Laakkwartier. In het traject in aanloop naar de verkiezingen (5-6 weken) en op de dag zelf zijn de jongeren op allerlei inhoudelijke en praktische manieren ondersteund.

Trainingen

Om de jongeren voor te bereiden op het bemensen van het stembureau is een aantal trainingen georganiseerd.

Training Democratie

Op 30 januari is een training georganiseerd over democratie en verkiezingen. Dit gebeurde onder leiding van Bureau Verkiezingen. Aan de training hebben 22 jongeren deelgenomen uit de wijken Moerwijk en Schilderswijk. De training vond plaats bij Buurthuis Samson in de Schilderswijk. De training bestond uit twee onderdelen: 1) informatie en quizvragen over democratie, bestuursvormen en verkiezingen, gevolgd door 2) stellingen waarover de jongeren met elkaar en de trainers in discussie gingen.

E-learning

Onder leiding van een medewerker van Bureau Verkiezingen is op 15 februari een (voor leden van stembureaus verplichte) e-learning georganiseerd. Dit vond plaats in een lokaal van het Roemer Visscher College. Ondersteuners van Bureau Verkiezingen en de projectleider waren hierbij aanwezig, en in totaal 23 jongeren en begeleiders.

Vorbereidingsbijeenkomst

Op donderdag 9 maart is een voorbereidingsbijeenkomst met alle stembureauleden georganiseerd. De projectleider nam hierbij nog een keer de handleiding met alle leden door en er werd ook aandacht besteed aan de omstandigheden op de dag zelf, bijvoorbeeld omgang met de pers.

Bijeenkomst met de burgemeester

Onderdeel van het project was een ontmoeting met de burgemeester. Op 8 februari zijn de jongeren bijeengekomen in de Raadzaal van het stadhuis in Den Haag. De drie teams uit Moerwijk, Schilderswijk en Laakkwartier werd ruimte geboden een korte pitch te geven over hun aanpak voor het bemensen van het stembureau. Daarna was er gelegenheid tot vragen stellen aan en door de burgemeester. Tot slot werd er ruimte geboden om filmbeelden te maken met de burgemeester ten behoeve van de sociale media voor de verschillende teams.

Versieren van stembussen en promotie via sociale media

Locatie Schilderswijk

De jongeren van locatie Schilderswijk hebben op 22 februari door middel van een brainstormsessie onder leiding van een grafisch vormgever een ontwerp gemaakt voor de stembus dat ook gebruikt werd als poster en flyer. De posters en flyers werden tevens verspreid in de omgeving van het stembureau en op sociale media. Op 23 februari is een campagne via sociale media gestart op het kanaal van het Stagehuis. Hier werden diverse filmpjes en berichten op gedeeld waaronder clips over het belang van de stempas en straatinterviews met jongeren. Ook hebben zij podcasts opgenomen met kandidaat-leden van de Provinciale Staten.

Locatie Moerwijk

Onder leiding van een van de stembureauleden heeft klas 4MAVO van het Roemer Visscher College een ombouw beschilderd voor de stembus. In de week van 6 en 7 maart werden flyers en posters verspreid door jongeren in de wijk. Er zijn twee filmpjes gemaakt door team Moerwijk: 1) een filmpje waarin een van de stembureauleden oproept

om te gaan stemmen op het Roemer Visscher College en 2) een filmpje van een drietal leerlingen (die ook aanwezig waren bij de bijeenkomst met de burgemeester) over hun deelname aan het traject. Dit filmpje wordt afgesloten met een clip van de burgemeester met een oproep om te gaan stemmen.

Locatie Laakkwartier

Locatie Laakkwartier organiseerde op 4 maart tijdens hun clubavond een ontwerpwedstrijd voor de ombouw van de stembus, dit werd gedaan in de vorm van een kleurplaat. Om de bezoekers te inspireren werd door een street-arts kunstenaar een voorbeeldontwerp gemaakt. De twee winnaars van de ontwerpwedstrijd (zie figuur 3) werden bekend gemaakt via het sociale media kanaal van PiP.

Communicatie voorafgaand aan de verkiezingsdag

Via verschillende kanalen is aandacht besteed aan het project. Via verschillende sociale mediakanalen is content gedeeld voorafgaand aan de verkiezingsdag en op de verkiezingsdag. De stembureauvoorzitter van locatie Schilderswijk heeft een interview gegeven aan Den Haag FM over het stembureauproject. Naar aanleiding van het bericht op Den Haag FM heeft Goedemorgen Nederland op 2 maart een kort item gemaakt en uitgezonden over het stembureauproject. Op 14 maart maakte TV West bij de PiP een reportage over de stembureaus.

Verkiezingsdag

Op 15 maart 2023 - de dag van de Provinciale Statenverkiezingen - hebben de teams met jongeren drie stembureaus bemenst. De coördinatoren van de locaties functioneerden als begeleiders en bemensten samen met de jongeren de stembureaus. De projectleider heeft ook een shift op zich genomen bij de locatie Schilderswijk.

Met name de locatie in de Schilderswijk kreeg veel media-aandacht. RTL nieuws was van 15:30-21:00 aanwezig om te filmen en interviewde de projectleider, de coördinator van het Stagehuis en een aantal deelnemende jongeren. Tevens was OmroepWest aanwezig. TVWest was aanwezig bij locatie Moerwijk om aanwezige stembureauleden te interviewen.

4.2 Ervaringen stemmende jongeren

Demografische kenmerken

Bij de twee locaties is bij 32 jongeren na afloop van het stemmen de exit vragenlijst afgenomen, waarvan 12 bij locatie Schilderswijk en 20 bij locatie Moerwijk.

Van de respondenten (n=32) was 66% vrouw (n= 21), 31% man (n=10) en bij 3% van de respondenten is 'weet ik niet' (n=1) ingevuld. Alle respondenten zaten in de leeftijdscategorie 18-27 jaar. Respondenten werd eerst gevraagd of zij binnen deze leeftijdscategorie vielen, wanneer deze vraag met 'nee' werd beantwoord, werden zij vriendelijk bedankt en werd het interview afgebroken.

Ervaringen met het stembureau

Vrijwel alle jongeren gaven aan een positieve ervaring te hebben met het stemmen bij de stembureaus: "Geweldig, leuk team die me ondersteunde en het stemmen leuk maakt in plaats van dat het zo saai en verplicht is." Bij de locatie in Moerwijk waren veel respondenten positief over het stemproces: "Het ging makkelijk, snel en rustig". Bij de locatie Schilderswijk werden veel positieve opmerkingen gemaakt over de goede sfeer en de jongeren die het stembureau runden "Ik vond het leuk, omdat het door jongeren wordt georganiseerd." Jongeren die hadden gestemd bij de locatie Schilderswijk gaven aan dat zij het fijn vonden buurtgenoten achter het stembureau te zien: "Wel fijn dat je bekenden ziet en dat het mensen uit de wijk zijn." Ten slotte werden er bij locatie Schilderswijk een aantal positieve opmerkingen gemaakt over de indeling en aankleding van het stembureau: "Duidelijk aangegeven waar je kan stemmen. Mooi aangekleed".

Stemgedrag

Op de vraag of zij eerder hadden gestemd, antwoordde 21 jongeren 'ja' en 10 jongeren 'nee'. Een enkele respondent heeft geen antwoord gegeven op deze vraag.

Motieven keuze stembureau: dichtbij en persoonlijk contact

Jongeren werd ook gevraagd wat voor hen de reden was om naar dit stembureau te komen. Verreweg de meest voorkomende reden om naar het stembureau te komen was de optie 'anders'. 24 jongeren gaven dit aan, waarbij als toelichting het meeste werd genoemd dat het stembureau dichtbij hun huis was. Op nummer twee stond

'persoonlijk contact'; dit was voor 5 jongeren de reden om naar het stembureau te komen. Ten slotte gaven 3 respondenten bij locatie Schilderswijk aan dat zij bekend waren met het stembureau via de sociale-media pagina van Het Stagehuis. Geen van de respondenten heeft aangegeven via flyers of posters bij het stembureau terecht te zijn gekomen.

4.3 Ervaringen deelnemende jongeren

Motieven deelname

Een groot deel van de jongeren gaf voorafgaand aan het project aan dat ze het idee hebben weinig of geen invloed te hebben op de politiek. Dit leidt tot weinig vertrouwen en daardoor desinteresse: *"Ik heb niet gestemd, ik heb geen vertrouwen in politiek, ik weet niet of mijn stem wordt gehoord"*. Dit geldt ook voor de directe omgeving van de jongeren zoals familie en vrienden: *"Ik denk dat 90 procent in mijn omgeving niet stemt, dan kom je weer bij het stukje vertrouwen en met corona zijn mensen dat nog meer kwijt geraakt."* Vertrouwen zien zij zelf ook als voornaamste reden van de lage opkomst.

Het groepsgevoel en het gevraagd worden door een kennis of vriend bleek een belangrijke factor bij de motivatie om deel te nemen: *"Ik denk dat het de interesse voor ons heeft gewekt omdat het kwam van iemand die dichtbij ons staat en ons heeft benaderd"*. De invloed die zij hadden was ook een belangrijke reden om mee te doen: *"Ik heb meegedaan omdat ik ben benaderd door een goede vriend van mij maar ook omdat we het zelf mochten organiseren, als wij het als jongeren organiseren kunnen we er onze eigen draai aan geven, dan weet je ook dat je veel jongeren zal aantrekken."* Ten slotte werd door een respondent genoemd dat nieuwsgierigheid en een inkijkje krijgen in hoe de politiek werkt een argument was om mee te doen: *"Ik ben dit jaar voor het eerst stemgerechtigd, het was voor mij gelijk een inkijk hoe het in zijn werk gaat."*

Ervaringen runnen stembureau

De ervaringen van deelnemende jongeren met het project waren over het algemeen positief. De invloed die zij hadden op de aankleding en het proces werd gewaardeerd: *"Harstikke leuk, ik vond het erg goed dat we de kans hebben gekregen om ons eigen stembureau op te zetten, dat is natuurlijk fantastisch! En ook dat we er onze eigen draai aan mochten geven."* Daarnaast uitten de jongeren hun trots dat zij als jongerenteam de verantwoordelijkheid kregen een stembureau te bemensen: *"Toen mijn collega me voor de eerste keer vroeg, dacht ik, daar heb ik niet echt iets mee. Maar ik ben wel blij dat ik die kans heb gegrepen, dat we als een van de jongste generaties een stembureau mogen bemensen."* De ontmoeting met de burgemeester in de Raadzaal werd door veel jongeren als een van de meest positieve onderdelen in het voortraject bestempeld: *"De bijeenkomst met de burgemeester was heel leuk, we hebben persoonlijk vragen aan hem kunnen stellen."* Jongeren gaven aan dat hij betrokken was, veel aandacht had en goed naar hen luisterde.

Effecten deelname

De jongeren gaven aan dat het runnen van het stembureau voor hen een leerzame ervaring was doordat zij een inkijk kregen in de politiek en hoe stemmen werkt: *"Ik heb zelf nooit gestemd, of in politiek verdiept of stemmen überhaupt. Dus nu dat je er daadwerkelijk staat en een stembureau organiseert, krijg je wel een betere inkijk, het was voor mij best leerzaam."* Ook gaven sommige jongeren aan dat hun deelname invloed heeft op hun stemgedrag, dit varieerde in een eerste aanzet tot verandering van stemgedrag: *"Nu je achter de schermen bezig bent en ziet hoe het gaat, en hoe eerlijk het ook gaat qua tellen, denk ik dat mijn stemgedrag wel iets veranderd is, maar in hoeverre en hoeveel dat weet ik nog niet."* tot een concreet voornemen om de volgende verkiezingen te gaan stemmen: *"Omdat we het stembureau zelf hebben georganiseerd, heb ik meer vertrouwen in het stemmen zelf, dus ik zou wel de aankomende gemeenteraadsverkiezingen zeker stemmen."*

Persoonlijk contact

Uit de resultaten van de exit-interviews hebben we geen indicaties gevonden dat jonge kiezers via persoonlijk contact naar het stembureau zijn gekomen. De jongeren die aan het project hebben deelgenomen spraken hier in de diepte-interviews echter vrij optimistisch over. Zij spraken onder andere de verwachting uit dat het zien van jongeren bij het stembureau wel kan leiden tot meer opkomst onder jongeren in de toekomst: *"Dat je jongeren ziet zitten op het stembureau, kan ertoe leiden dat iemand denkt: er zijn jongeren die geïnteresseerd zijn in politiek of stemmen, misschien moet ik me daar ook in gaan verdiepen, dat kan een reden zijn om je meer te verdiepen in politiek of stemmen en kan dan ook misschien een reden zijn dat je de volgende keer gaat stemmen."* Ook gaven zij aan dat herkenning volgens hen een belangrijk aspect is *"Mensen zeiden dat ze het wel leuk vonden dat er mensen bij dit stembureau zaten van de eigen wijk."* Dit heeft volgens de jongeren ook een positief effect op de stemervaring en -

intenties.

Blik op de toekomst

Bijna alle jongeren gaven aan weer mee te willen doen aan 'Own Your Stembureau' als zij nog een keer werden gevraagd. Ook adviseren zij de gemeente om vaker dit soort initiatieven te organiseren onder jongeren. Het samenwerken met een (hechte) groep is daarbij wel een belangrijke factor: *"Omdat er veel jongeren aanwezig waren en die ons ook hadden geholpen, dan wordt het ook automatisch leuk omdat je elkaar kent en je kan lachen met elkaar."* Maar ook de invloed die zij hebben gehad op het stembureau is een belangrijk aspect: *"Leuk dat we er een eigen draai aan mochten geven en zelf mochten versieren."* Zij gaven ook aan dat het belangrijk is dat er naar hun geluisterd wordt. De bijeenkomst met de burgemeester moet volgens de jongeren zeker een vast onderdeel worden.

4.4 Evaluatie organisatie

Evaluatie project

In evaluatiegesprekken met de coördinatoren, de projectleider en Bureau Verkiezingen overheerste het gevoel van trots, op het project en hetgeen is neergezet door de deelnemende jongeren. De organisatie was positief over de effecten die het project heeft gehad en de positieve aandacht die het heeft gekregen. Ondanks dat de persoonlijk contact benadering nauwelijks jongeren naar het stembureau heeft getrokken, heeft het wel degelijk effect gehad op de omgeving en verwachten de organisatoren dat dit effect wellicht op lange termijn wel te zien zal zijn. Een van de coördinatoren merkte op dat families van jongeren wel naar de stembureaus werden getrokken en denkt dat dit op langere termijn wellicht ook zal gelden voor leeftijdsgenoten *"Jongeren moeten wellicht eerst zelf weten of ze het wel leuk vinden voor ze hun sociale netwerk betrekken"*.

Een van de aandachtspunten binnen het project was het spanningsveld tussen eigenaarschap van jongeren en de grote zorgvuldigheid waarmee verkiezingen in ons land worden georganiseerd. Om de minder goed te bereiken doelgroep 'jongeren' aan te spreken hebben de deelnemende jongeren zoals eerder beschreven ruimte gekregen om invloed te hebben en hun eigen draai te geven aan het project. Dit zat in aankleding van de stembureaus, maar ook in de manier waarop bekendheid werd gegeven aan de stembureaus via social media en andere communicatiekanalen zoals filmpjes, podcasts, etc. Gedurende het project werden de uitingen en activiteiten van jongeren nauw gemonitord door de projectleider en professionals van de gemeente; *"Er waren momenten waar er een afweging gemaakt werd tussen wat gepast is bij verkiezingen, het afbreukrisico en het doel van het project, maar het is juist ook belangrijk om hen op hun eigen manier te laten communiceren. Jongeren hebben een ander bereik."* En een van de coördinatoren onderstreepte ook het belang van het eigenaarschap van jongeren: *"Als je doet wat je altijd deed, krijg je ook wat je altijd had"*.

Blik op de toekomst

De organisatie heeft het voornemen uitgesproken om het project uit te breiden naar andere verkiezingen en geleidelijk uit te breiden naar meer stembureaus. Het heeft volgens hen potentie om door te ontwikkelen. Daarbij is het volgens hen vooral van belang dat het politiek-inhoudelijke deel wordt doorgetrokken, gericht op 'het democratische feestje', daar zit het onderscheidende karakter, te beginnen met een concrete activiteit zoals het runnen van een stembureau. Een vooraf op elkaar ingespeeld team kan hierbij een belangrijke succesfactor zijn. Dit is tijdens het project gebleken, geeft een van de coördinatoren aan: *"Om tijd vrij te maken voor dit soort projecten waar de jongeren de intrinsieke motivatie voor het hogere doel niet ervaren, is iets anders nodig om ze in eerste instantie te betrekken. Toen ze eenmaal bezig waren, en naarmate we dichterbij de verkiezingen kwamen, hadden ze heel veel zin om dit samen te doen. Het teamgevoel en samen iets neerzetten, dat is eigenlijk wat ze gedreven heeft."*

5. Wat kunnen we leren van Own Your Stembureau?

Het is lastig om jongeren te betrekken bij politieke vraagstukken. Dit project laat zien hoe door een concrete praktische activiteit - het bemensen van een stembureau - jongeren kunnen worden betrokken bij een onderwerp dat door hen als complex en abstract wordt ervaren, verkiezingen en de politiek. Op basis van de resultaten van het onderzoek lijkt het erop dat jongeren die hebben deelgenomen aan het project, een toegenomen interesse hebben gekregen voor het stemproces en verkiezingen. Gebrek aan vertrouwen werd vooraf aangegeven als belangrijkste reden om geen interesse te hebben in de politiek en niet te gaan stemmen. Vertrouwen lijkt nu ook één van de factoren te zijn geweest, waardoor de interesse is toegenomen alsmede de intentie om te stemmen. Door het runnen van het stembureau kregen jongeren meer inzicht in hoe het stemproces werkt, en daardoor meer vertrouwen dat hun stem goed terecht komt. Op basis van de inzichten van het onderzoek zien we niet direct dat het laten bemensen van de stembureaus door jongeren een positief effect gehad heeft op het stemgedrag in hun persoonlijke netwerk, er zijn wel indicaties dat dit in de toekomst nog kan gebeuren.

In dit laatste hoofdstuk reflecteren we op de inzichten uit dit onderzoek aan de hand van ‘de persoonlijk contact’ benadering en ‘psychological ownership’. Hierbij gaan we in op de doelstellingen van het onderzoek: 1) inzicht geven in betrokkenheid van jongeren bij het stemproces en de politiek en 2) bijdragen aan het leren over het vergroten van de betrokkenheid bij en de opkomst van jongeren bij verkiezingen. Enkele uitkomsten pasten niet binnen de scope van het onderzoek, maar zijn wel belangrijke punten voor de organisatie in de toekomst, deze staan beknopt beschreven in bijlage 3.

5.1 Persoonlijk contact

In het onderzoek hebben we onderzocht of jongeren via persoonlijk contact naar het stembureau werden getrokken. Dit effect hebben we nauwelijks terug gezien in de resultaten: de deelnemers hebben nagenoeg geen jongeren in hun netwerk naar de stembureaus getrokken. We hebben wel gezien dat families van jongeren naar de stembureaus kwamen. Ook waren er ouders die met volmacht voor hun kinderen hebben gestemd.

Er zijn indicaties dat het aantrekken van jongeren in het netwerk via persoonlijk contact in de toekomst wel zou kunnen plaatsvinden. Volgens de deelnemende jongeren en de organisatie kan het werken als een sneeuwbaaleffect: er zijn wel degelijk jongeren vanuit het netwerk richting het stembureau gekomen, maar deze hebben niet altijd gestemd. De deelnemende jongeren verwachten dat het zien van bekenden of leeftijdsgenoten bij het stembureau, interesse kan opwekken waardoor zij zich wellicht meer zullen verdiepen in de politiek en in de toekomst wel stemmen. Zowel door de deelnemende jongeren als door stemmende jongeren werd herkenbaarheid van mensen uit de wijk bij het stembureau als belangrijke factor genoemd voor de stemervaring. Dit kan bijdragen aan vertrouwen en een positieve stemervaring, met als gevolg de intentie die de jongeren of andere bewoners hebben om te (blijven) stemmen. Verder onderzoek is nodig om te zien of dit effect op termijn zal plaatsvinden.

5.2 Psychological Ownership

We hebben onderzocht of een toenemend gevoel van eigenaarschap een verandering teweeg brengt in de kennis en houding van de jongeren ten opzichte van het stemmen en betrokkenheid bij de politiek. We weten dat inhoudelijke verdieping, invloed en een eigen investering (in tijd of geld) bijdraagt aan gevoel van eigenaarschap. Deze factoren zijn allemaal in meer of mindere mate aanwezig geweest in het project. De jongeren hebben ten eerste veel tijd geïnvesteerd door deel te nemen aan het project. Daarnaast hebben zij op allerlei manieren informatie verkregen, bijvoorbeeld door middel van trainingen en bijeenkomsten in het traject voorafgaand aan de verkiezingsdag. De jongeren hebben binnen de kaders van de verkiezingen invloed gehad op de inrichting van het stembureau.

Bij de deelnemende jongeren hebben we een verandering in kennis en houding gezien ten opzichte van het stemproces en de politiek. Een groot deel van de deelnemende jongeren geeft aan dat zij door hun deelname meer vertrouwen hebben gekregen dat hun stem goed terecht komt, door de kennis en inzicht die zij hebben verkregen in het stemproces. Daardoor is zelfs bij een deel de intentie om te gaan stemmen toegenomen. Het eigenaarschap van de jongeren tijdens het project is hierbij een belangrijke factor. Dat er naar de jongeren werd geluisterd, werd ook herhaaldelijk genoemd als belangrijke reden van hun deelname en het plezier wat zij uit het project hebben gehaald. Ondanks de risico's en onzekerheden die het met zich kan meebrengen, is het eigenaarschap zoveel mogelijk bij de deelnemers laten, een belangrijke factor in het succes van soortgelijke projecten in de toekomst.

5.3 Conclusie en vervolg

De inzichten uit het onderzoek geven aanleiding om het project voort te zetten bij volgende verkiezingen. We kunnen met enige voorzichtigheid zeggen dat het inrichten en bemensen van een stembureau door jongeren positief effect heeft gehad op betrokkenheid van de deelnemende jongeren bij het stemmen en de politiek, bij een deel van de deelnemende jongeren is zelfs de intentie om te gaan stemmen toegenomen. Het project is daarmee een mooie eerste ervaring in het kader van opkomst-verhogende maatregelen. De organisatie en de deelnemende jongeren kijken positief terug op het project en hebben ook reeds uitgesproken dat zij graag een vervolg willen en een uitbreiding naar meer van dit soort initiatieven, ook voor evt. andere moeilijk te bereiken doelgroepen.

Literatuurlijst

AlleCijfers.nl (2022). *Leeftijdsgroepen van de inwoners per wijk in de gemeente Den Haag*. Geraadpleegd op 22 augustus 2023, van Ranglijst: inwoners naar leeftijdsgroep per wijk in de gemeente Den Haag (15 juni 2023 bijgewerkt) [allecijfers.nl].

AlleCijfers.nl (2022). *Verkiezingsuitslagen voor de Gemeente Den Haag*. Geraadpleegd op 22 augustus 2023, van Verkiezingsuitslagen voor de gemeente Den Haag (bijgewerkt 2023!) | AlleCijfers.nl.

Baetens, T., Van Bochove, M., Bleijenberg, C., & Moors, H. (2023). *Mooipraters. Maar ze luisteren niet: Over de opkomst bij de Haagse gemeenteraadsverkiezingen* [te verschijnen]. EMMA.

Bond, R., Fariss, C., Jones, J., Kramer, A. D. I., Marlow, C., Settle, J. E., & Fowler, J. H. (2012). A 61-million-person experiment in social influence and political mobilization. *Nature*, 489, 295–298. <https://doi.org/10.1038/nature11421>

Centraal Bureau voor de Statistiek (2022). *Jongeren en ouderen per gemeente*. Geraadpleegd op 22 augustus 2023, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboardbevolking/regionaal/jongeren-en-ouderen>

Gerber, A. S., & Green, D. P. (2017). Chapter 9 - Field Experiments on Voter Mobilization: An Overview of a Burgeoning Literature. In A. V. Banerjee & E. Duflo (Eds.), *Handbook of Economic Field Experiments* (pp. 395-438). North-Holland. <https://doi.org/10.1016/bs.hefe.2016.09.002>

Ostaaijen, J. van, Epskamp, M., & Dols, M. (2016). *Verbetering op komst: Een verkenning naar een effectieve gemeentelijke inzet van communicatiemiddelen voor de opkomst bij lokale verkiezingen*. Tilburg University.

Pierce, J. L., Kostova, T., & Dirks, K. T. (2001). Toward a theory of psychological ownership in organizations. *Academy of management review*, 26(2), 298-310.

Schmeets, H. (2017). *Politieke betrokkenheid in Nederland*. *Statistische Trends*, (december).

Vollaard, H., de Blok, L., & den Ridder, J. (2022). *De lokale niet-stemmer: Een analyse van de lage opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022*.

Bijlage 1: Vragenlijst exit gesprekken

Tijd interview:

Vragenlijst Verkiezingen 15 maart 2023

Ik ben (naam) van de Haagse Hogeschool. In opdracht van de gemeente Den Haag doen we onderzoek onder de jongeren die bij dit stembureau hebben gestemd. Mag ik je een paar vragen stellen? Het duurt een paar minuten.

Als je mee wil doen wil ik je om toestemming vragen.

Toestemming

Hieronder staat aangegeven hoe wij omgaan met jouw antwoorden en gegevens:

- Ik weet dat mijn deelname vrijwillig is en dat ik op elk moment mijn deelname kan intrekken als ik dat wil. Ik hoef daar geen reden voor op te geven.
- Deelname is anoniem, als iemand straks iets over dit onderzoek leest, weet diegene niet dat ik eraan heb deelgenomen.
- Persoonlijke informatie wordt niet gedeeld met andere organisaties.
- Alle antwoorden op de vragenlijst worden beveiligd opgeslagen bij De Haagse Hogeschool, dit doen wij zo lang als dat het nodig is. Wij volgen voor al ons onderzoek de Nederlandse Gedragscode Wetenschappelijke Integriteit.

Ik ga akkoord en wil mee doen met dit onderzoek.

Vragen

1. Ben je tussen 18-27 jaar?

Alleen verder vragen als het antwoord op vraag 1 'ja' is:

2. Hoe vond je het om hier te stemmen? *Toelichting:*
3. Heb je al eerder gestemd bij de verkiezingen? Ja/nee *(aanvinken)*
4. Waarom ben je naar dit stembureau gekomen? *Hoe kom je hier terecht? Toelichting:*
(doel van deze vraag is om te weten of persoonlijk contact benadering effectief is geweest) Aanvinken:

persoonlijk contact: ik ken een van de jongeren die hieraan mee heeft gedaan
via sociale media, bijvoorbeeld Instagram
via flyers of posters
anders namelijk ...

Bedankt voor je tijd en dat je mijn vragen wilde beantwoorden.

5. Wil je nog iets kwijt over het stemmen of het onderzoek?

Wil je op de hoogte gehouden worden van de resultaten? Dan noteer ik hier je gegevens.

Noteer achteraf (doorhalen wat niet van toepassing is) : MAN

VROUW

WEET NIET

Bijlage 2: Vragenlijst diepte-interviews

Interviewschema

Deelnemende jongeren Own Your Stembureau

Doel interviews:

- Verdieping
- Mogelijk een aanvulling op de inzichten uit de evaluatiebijeenkomst
- Korte interviews, max 30 min., via videobellen (of fysiek indien wenselijk).
- Geluidsopname maken. Toestemming vragen vooraf.

Cursief genoteerde vragen in de vragenlijst hebben betrekking tot het Own Your Stembureau onderzoek. Opzet

Start interview

Introductie interviewers (persoonlijke informatie verzamelen als leeftijd, gender, werk en/ of opleiding) Kleine samenvatting waar het interview over zal gaan

Uitleg aan de respondenten wat het doel van het interview zal zijn en eventuele vragen van de respondenten beantwoorden.

Vragen Own Your Stembureau

1. *Wat vond je van je deelname aan de Own Your Stembureau actie? Motieven voor deelname:*
2. *Waarom heb je meegedaan?*
3. *Zou je een volgende keer weer meedoen?*
4. *Heb je tips voor de organisatie van een volgende keer?*

Onderstaande vragen zijn geen onderdeel van het onderzoek naar Own Your Stembureau, maar horen bij het onderzoek over niet-stemmers van studenten van de Haagse Hogeschool.

Persoonlijk stemgedrag

- 1 Heb je gestemd in de gemeenteraadsverkiezingen van 2022?
  - 1.1 Wat waren de voornaamste redenen voor het wel/ niet stemmen in deze verkiezingen?
    - 1.1.1 Bestonden deze redenen altijd al of was hier een specifieke oorzaak voor?
  - 1.2 Heb je bij de landelijke en provinciale verkiezingen wel of niet gestemd?
    - 1.2.1 Hoe behandel je de verschillende verkiezingen?
  - 1.3 Hoe is jouw stemgedrag veranderd de afgelopen jaren?
  - 1.4 Ben je van plan om in de toekomst te stemmen voor gemeenteraadsverkiezingen? Bij ja antwoord op 1.4:
    - 1.4.1 Is er een situatie waarin je niet zou stemmen bij deze verkiezingen? Bij nee op vraag 1.4
    - 1.4.2 Wat zou er moeten veranderen om jou in de toekomst wel te laten stemmen?
- 1.5. *Is er door je deelname iets veranderd in kennis/houding naar politiek/verkiezingen/stemmen/democratie?*

- o *Doorvragen: hoe was je houding hiervoor? Heb je wel eens eerder gestemd?*

Omgeving

- 2 Heeft u enig idee hoe het stemgedrag er onder uw vrienden/ kennissen uit ziet?
- 2.1 Bespreekt u weleens de politiek of verkiezingen met leeftijdsgenoten?
- 2.2 Op welke manieren blijft u op de hoogte van wat er afspeelt in de gemeente?
- 2.3 De opkomst bij de vorige gemeenteraadsverkiezingen bedroeg maar 43%, waardoor denkt u persoonlijk dat dit komt?
  - 2.3.1 *Heb jij dit ook ervaren bij het stembureau waar je werkzaam was?*

-Doorvragen naar de verwachtingen die zij hadden en of zij tijdens het werken jongeren hierover hebben gesproken.

Betrokkenheid

- 3 Zijn er bepaalde manieren waarop je buiten de verkiezingen om betrokken bent bij lokale politiek en beleidsvorming?
  - 3.1 Zou je graag buiten de verkiezingen om meer betrokken willen worden in de lokale politiek?
  - 3.2 Op welke manieren zou je graag liever meer betrokken worden bij de lokale politiek?

Afsluiting

Beantwoorden van eventuele vragen van de respondent.

Bedanken voor het bijdragen aan het onderzoek en benoemen dat de respondenten achteraf nog een bedankje zullen ontvangen. Informatie uitwisselen als zij op de hoogte gehouden willen worden van het onderzoek.

Bijlage 3: Overige uitkomsten

In deze bijlage staan twee uitkomsten beschreven, die duidelijk naar voren kwamen in het onderzoek, maar niet binnen de scope pasten. Deze twee onderwerpen worden daarom hieronder apart kort toegelicht.

Jongerenraad Gemeente Den Haag

In de diepte interviews werd jongeren onder andere de vraag gesteld “Zouden jullie buiten de verkiezingen om meer betrokken willen worden in de lokale politiek?”³ Een van de jongeren bracht het idee in over een jongerenraad of raadsteam per wijk, die wordt gevraagd om advies bij vraagstukken vanuit de gemeente: *”Ik vind dat je een bepaalde baan moet oprichten voor jongeren uit diverse wijken, dat je een soort van schakelteam hebt. Dus als iemand vanuit de politiek een bepaalde probleemstelling heeft, dat je al een team hebt, van jongeren uit diverse omgevingen die bij elkaar komen en het daarover gaan hebben, dan is er wel een bepaald vertrouwen dat je uitstraalt en hebben jongeren meer invloed. Ik zou dan jongeren echt laten stemmen op iemand, dus je kan je verkiesbaar stellen. Je stemt dan op iemand die jouw wijk vertegenwoordigt.”*

Verbinding met onderwijs

Bij het stembureau in Moerwijk werd verbinding gezocht met het onderwijs op de school waar het plaatsvond het Roemer Visscher College. Het Roemer Visscher college fungeerde eerder als stembureaulocatie, maar leerlingen werden nooit eerder in het traject betrokken. De coördinator van deze stemlocatie heeft de verbinding met het onderwijs als een zeer waardevol onderdeel ervaren en heeft de ambitie dit in toekomstige interventies te behouden en verder te ontwikkelen. Samen met de docente burgerschap heeft de projectleider en coördinator van team Moerwijk gezorgd dat de leerlingen van het Roemer Visscher College zijn meegenomen in het traject. Zo hebben de leerlingen van klas 4MAVO een les gehad over de verkiezingen en hebben zij de deelnemende jongeren geholpen met het versieren van de stembussen. Ook zijn een aantal leerlingen meegegaan naar de ontmoeting met de burgemeester. Op de dag van de verkiezingen is de klas en enkele andere klassen langsgesproken bij het stembureau, om te zien hoe dit systeem werkt en hoe zo'n dag verloopt.

---

³ Deze vraag was onderdeel van het onderzoeksproject over niet-stemmers, van de betrokken studenten van De Haagse Hogeschool.

